

Світлана КУЧЕРЕНКО
(Одеса, Україна)

Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси

Одне з найскладніших понять сучасності – це поняття «інформації». У побутовому розумінні під ним розуміється будь-яке повідомлення. Сучасне суспільство навіть називають інформаційним, оскільки інформація стає головною діючою ланкою у соціальних взаємозв'язках.

Будь-які відомості перетворюються на інформацію тоді, коли вони являють собою цілеспрямовано відібрані факти. Будь-що стає джерелом тоді, коли до нього звертаються з метою отримання інформації.

Джерельна інформація має здатність слугувати основою отримання наукового фактичного знання. Але від появи перших носів інформації до творення на їх основі системи наукових знань пролягає довгий шлях і в часі, і в просторі. На цьому шляху постійно відбуваються якісні зміни і в джерельній базі, і в науці, і в суспільстві. Всі ці процеси відбуваються на стані джерел.

За допомогою історичних джерел реконструювати минулу реальність повністю неможливо, скоріше минуле можна конструювати за допомогою наявних джерел. Проблема їх відбору та застосування важлива не тільки для науковців, вона актуальна також для викладачів. Але, на відміну від вченого, який веде пошук нових джерел, для отримання нової інформації, викладач відбирає відомі, вже відкриті наукою найбільш інформативні приклади.

Ознайомлення студентів з поняттям історичного джерела починається із вступної лекції, де робиться акцент на тому, що протягом історії люди залишали після себе матеріальний і духовний спадок, частина з якого дійшла до нас у вигляді джерел (речових, усних, писемних, візуальних, слухових, поведінкових). Вивчаючи предмет, студенти продовжують знайомитися та використовувати різноманітні джерела.

Мета статті – розглянути можливість застосування краєзнавчих джерел в процесі викладання курсу історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси, завдання – знайти точки перетину місцевої історії з історією України для того, щоб за допомогою місцевих джерел показати загальні історичні процеси; знайти вдалі приклади різних видів джерел з різних періодів історії, щоб урізноманітнити історичний матеріал та наблизити його до студентів.

Цьому якнайкраще може допомогти археологія та звернення до знахідок археологів – різноманітних речових джерел давньої доби. Першими землеробами на території нашого краю були трипільці. Найцікавішими археологічними знахідками є «обсерваторії» пізньотрипільської усатівської культури, названої так за місцем знаходження біля с. Усатове. Крізь шпарини між плитами давні астрономи спостерігали за зірками, по довжині тіні від плит встановлювали день зимового та літнього сонцестояння, а також вираховували дні весняного та осіннього рівнодення. Ці знання сприяли встановленню термінів земельних господарських робіт, що мало надзвичайне значення для давніх землеробів. [1, 10-11]

В курсі історії України давньої доби України багато уваги приділяється заняттям і культурі трипільців, також наголошується на тому, що їхні поселення є протомістами. На території сучасної Одещини було знайдено місто, яке належало іншій культурі – сабатинівській. Археологи розкопали його на березі Григоріопольського лиману, де відкрилися залишки будівель, ровесників легендарної Трої, а також великий зольник, де ймовірно спалювали жертви богам. На жаль ця унікальна пам'ятка назавжди втрачена, тому що на цьому місті побудували завод [1, 13-14].

Ще одна унікальна археологічна знахідка стала сенсацією. Це поховання молодой сарматської принцеси, яке було знайдено у високому кургані біля с. Михайлівка. Кількість, різноманітність та багатство предметів, якими була оточена принцеса, вразило вчених. Одяг та взуття принцеси розшиті золотом. Зараз її скарб (золотий джгут, підвіски-відерця, сережка, браслети, бляшки-нашивки, бронзовий перстень з печаткою, золоті нитки зі скляними бусами) зберігається в Одеському археологічному музеї [1, 23-24].

Наведені вище приклади є не тільки цікавими як такі. Просторова близькість цих історичних пам'яток, на нашу думку, допоможе студентам краще відчувати сиву давнину хоча б тим, що сліди давно минулих подій, було знайдено мало не «під ногами».

Але перейдемо до наступного народу, що проживав у поруч зі скіфами і сарматами – це греки, та до наступного виду джерел – це словесні джерела. Як то кажуть, «сам бог звелів» обрати для прикладу греків з їх багатою міфологією.

Батько історії Геродот у своїй «Історії» писав, що у скелі біля Тірасу місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, подібний на слід людської ноги довжиною у два лікті (майже 1 м). Всім відомі легенди про Геракла – сина верховного бога Зевса та дружини ліванського царя Алкмени, який здійснив 12 подвигів, переміг Антея, визволив Прометея. Одна з чисельних легенд про героя складена в нашому краї. Вона пояснює появу відбитка його ноги на скалі біля Дністра.

У легенді йдеться про те, як Геракл пригнав своїх биків до річки Тірас на водопій, а сам ліг спати на скелі. Прокинувшись вранці, він побачив, що його колісниця і коні зникли, а бики розбрелися степом в різні сторони. Розлютившись, Геракл вдарив ногою по скелі так, що залишився відбиток його богатирської ступні та пішов шукати зниклу колісницю.

Продовження легенди відоме. В мандрах він зустрів змієногу діву Апі, дочку Борисфена, яка сховала колісницю, щоб затримати Геракла. Вона йому народила трьох синів. Від молодшого сина Геракла та Апі, якого звали Скіф, пішло скіфське плем'я. Скіфи оселилися в степах між Істром і Тірасом, саме там, де колись Геракл випасав своїх биків. [2, 8-10]

На початку 1990-х рр. на території розкопок Тіри археологами було знайдено 11 кубків. Характерною особливістю знахідок є нанесені білою фарбою написи та рослинний орнамент. Подібні речі раніше було знайдено також в інших регіонах античного світу. Всюди кубки датуються II-III ст. н.е. Серед написів переважають імена грецьких та єгипетських богів: Зевс-Серапіс, Ісіда, Гера, Тіхе. Можливо такі кубки були погребальними дарами і зображені божества опікувалися душами померлих. Також ними могли користуватися в домашніх святилищах під час очищувальних обрядів.

Написи «Єдиний Зевс», «Помилуй мене, Боже», «Пий радуйся», «Допоможи у спразі» нанесені білою фарбою, що була символікою ритуальної смерті. Перший напис є традиційним для перших століть нашої ери і пов'язаний з уніфікацією грецьких богів в одне верховне божество. Другий напис може бути як ранньохристиянським, так і язичницьким, оскільки в ті часи язичництво все більше починало про-

сити милості в бога, ніж вимагати негайних дій і результатів. Третій і четвертий написи пов'язані з погребальним ритуалом та подальшим перебуванням душі в загробному світі. Тамування спраги для душі є умовою її оживлення після довгого сну у фізичному тілі. Також можна шукати зв'язок цих написів з вакхічними закличками жреців Діоніса під час гулянь – «пий і будеш радіти», «пий та живи». Вірогідно у цих кубках зберігалася вода для ритуальних цілей. Щодо рослинного орнаменту, то зображені на кубках вічнозелені хвойні рослини символізували безсмертя. Слід звернути увагу на те, що провінція Мезія, куди входила територія нашого краю, була місцем заслання християн, котрі несли сюди монотеїзм, вплив якого помітний в написах кубків [3].

Отже, отримавши під час екскурсії до археологічного музею відомості про грецьку матеріальну культуру, що постала у полісах на узбережжі Понту Евксинського, студенти поглиблюють свої історичні знання.

Серед усіх видів джерел найчисельнішими і найрізноманітнішими є писемні джерела, які є, так би мовити, традиційними джерелами історії. Це літописи, документи, мемуари, листування, подорожні нотатки, життєписи, матеріали організацій тощо. Але маємо можливість звернутися під час викладання курсу історії України до особливого виду джерел – статистичних, що мають велике значення для вивчення історичних процесів і явищ. Також можна доповнити їх соціологічними дослідженнями.

Проведений у 2001 р. Всеукраїнський перепис населення нагадав про подібні урядові дії минулих часів. Зокрема 28 січня 1897 р. проводився перепис населення Російської імперії, в тому числі в Одесі. 112 років тому загальна чисельність населення Одеси визначилася у 403815 осіб, з яких жителі міста – 380541 чол., передмістя – 23274 чол.

Національний склад міста, як і сьогодні, був строкатим. В 7 дільницях проживало 42 нації. Найбільшу частину складали слов'яни: великороси – 49,1% (198233), малороси – 9,4% (37925), білоруси – 0,3% (1267). Причому, російська мова була рідною для 51% одеситів, українську визнавали рідною – понад 5%, а з передмістями – близько 10% мешканців міста. Другу за величиною етнічну групу Одеси слідом за слов'янами, становили євреї – понад 34%. Далі йшли греки, поляки, німці, татари, вірмени, представники інших національностей. Загалом строкате за етнічним складом населення Одеси розмовляло 53 мовами. [4, 149]

Також різнилося населення Одеси за віросповіданням: православних – 55,93%, іудеїв – 34,41%, римо- і армяно-католиків – 6%, лютеран і протестантів – 2,37%, інших груп – менше 0,5 % кожна. За віковими категоріями більшу частину складали чоловіки працездатного віку від 25 до 49 років – 54,23%, причому найбільше 20-29 років. Серед жінок максимальний процент припав на вік 10-19, 20-29, 30-39 років. За соціальними категоріями населення Одеси розподілялося таким чином: дворяни – 5%, чиновники, духовенство, почесні громадяни – 2%, купці – 1.4%, міщани – 57,9%, селяни – 23,7%, іноземці – 6%, інші – 3,6%.

Опис професійних орієнтацій різних національних груп населення міста можна розглядати як своєрідне соціологічне дослідження. Більшість українців і росіян працювали переважно на транспорті, на промислових підприємствах і на будівництві, у шевських, столярних майстернях і на каменоломнях, поденній роботі. Багато з них служило у військовому гарнізоні, працювало в урядових та громадських установах. Вони переважали серед осіб інтелектуальної праці та вільних професій (художники, літератори, музиканти).

Євреї зосереджували свої інтереси переважно у сфері торгівлі і маклерства. Вони були власниками великих магазинів і дрібних крамниць, становили значну частину ремісників міста, особливо кравців. Багато хто працював прислугою і поденно. Були і такі, що служили в армії. Серед євреїв були лікарі, нотаріуси, адвокати, аптекарі, служителі культу, митці, літератори. Загальна кількість євреїв, що займалися інтелектуальною працею, перевищувала їх долю в населенні міста.

У місті склалася заможна грецька еліта, яка володіла великими торговими домами. Прибутки вони вкладали в промисловість і транспорт. Представники грецької діаспори були зайняті в дрібній торгівлі, харчовій промисловості, у ремісничих майстернях. Поляки Одеси обіймали різні посади на металообробних підприємствах, жили поденною працею, служили солдатами. Серед них було чимало лікарів, кравців. Вони становили частку службовців адміністративних установ, фірм і компаній. Були і такі, які жили на прибутки від землеволодіння, на проценти з капіталів і дивіденди.

Німці, які мешкали в Одесі, працювали у металообробній і харчовій промисловості, столярували, виготовляли меблі, шили одяг. Німецькі підприємці вкладали капітали в промисловість. Також вони займалися торгівлею, володіли ресторанами, пивними та буфетами. Серед

італійців, яких у місті залишилося небагато, були власники ресторанів, готелів і кафе, але більшість – займалася роздрібною торгівлею предметів розкоші. Були серед них і кваліфіковані ремісники. Французів наприкінці XIX ст. залишилося мало, вони були гувернерами і вчителями. На металообробних підприємствах працювали французи-адміністратори і робітники.

Як бачимо, склад населення Одеси наприкінці XIX ст. був різноманітним і складним. Процеси, що відбувалися в ньому, були зародком тих багатьох закономірностей, котрі проявилися у бурхливих подіях початку XX ст. [4, 149-154]

Отже, мова статистичних джерел, це захоплива мова цифр, студенти, порівнюючи та аналізуючи їх, можуть зробити висновки про динаміку населення, зміну його кількісних і якісних характеристик, навіть можуть скласти портрети «типових одеситів» різних століть та епох.

Для навчального процесу найважливішими джерелами є – навчальна і наукова література. Серед великої кількості підручників, посібників, курсів лекцій, монографій і статей доцільно обрати знову ж таки приклад, щоб у ньому через історію краю було подано матеріал історії України. Такою об'єднавчою темою, на мій погляд, є історія Задунайської Січі.

Для самостійної роботи студентам можна запропонувати історико-документальний нарис одеського історика А.Д. Бачинського “Січ Задунайська. 1775–1828”. Книга, захоплює читача з першого абзацу: “Задунайська січ – це своєрідна українська демократична військово-політична громада, що зберігала вільнолюбні традиції запорізького козацтва. І хоча розташувалася Січ за межами батьківщини козацтва, була вона нерозривно зв’язана з народними масами України. Саме вони були головним джерелом її поповнення і отже існування, саме Січ втілювала їх уявлення про справжню козацьку волю, сплундровану царатом в Україні” [5,3].

В рецензії на монографію зазначається, що автор провів велику пошукову роботу в численних архівах, ретельно вивчив документальні відомості з історії задунайців, критично опрацював майже всю існуючу літературу з цієї теми. Це дозволило залучити до дослідження максимум інформації і створити широку за обсягом, різноманітну за формою і достовірну за змістом джерельну базу. Абсолютна більшість використаних у праці джерел вперше введена автором до наукового обігу [6, 77-78].

З монографії студенти дізнаються про географічні особливості задунайських вольностей, топографію та забудову Січі; про джерела формування, кількість і склад українського козацтва за Дунаєм; про початок і кінець Задунайського коша; про життя задунайських запорожців; про адміністративний, судовий, військовий і політичний устрій Січі; про зв'язок традицій Запорізької та Задунайської Січей та підготують повідомлення на цю тему. Завдяки цій праці студенти зможуть скласти уявлення про долю Усть-Дунайського Буджацького та Азовського козацького війська, а також Дунайського козацького війська, що проіснувало до 1869 р. і було останнім козацьким військом в Україні. [6, 81,86]. Дослідження А.Д. Бачинського сьогодні продовжує його донька О.А. Бачинська в працях про козацтво на півдні України [7].

У 2008 р. в Одесі відкрито музей історії розвитку українського козацтва, експонати музею зібрані членами козацьких організацій, викладачами історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, співробітниками обласного історико-краєзнавчого музею, а також небайдужими до історії краю одеситами. Екскурсія по музею дозволяє студентам ширше познайомитися з новими джерелами козацької доби.

Звернемося до зображальних та звукових джерел. В одних – інформація зафіксована у вигляді зображень. Згадаємо прислів'я: “Краще один раз побачити, ніж один раз почути”. А в інших – інформація передається за допомогою звуків. Цей тип джерел має особливе значення для вивчення тем з історії культури, їх краще почути безпосередньо, ніж послухати про них.

Кіно поєднує в собі зображення і звук. Наприклад, студентам ми пропонуємо для перегляду фільм С. Ейзенштейна «Броненосець «Потьомкін» в якості історичного джерела, оскільки в його основу покладено реальні події. Стрічку було знято на замовлення урядової комісії до 20-річчя революції 1905 року у 1925 р.. Це було понад 100 років тому, звідси враження, що перед нами документальні кадри хроніки подій. Не зупиняючись детально на відомому сюжеті, що відтворює перебіг відомих подій, слід зазначити, що фільм визнаний шедевром світового кінематографа, незважаючи на міфотворчість автора.

Обурення матросів згнилим м'ясом, спроба покарання повстанців, наростання народного гніву в порту біля тіла вбитого Г.В акуленчука, підняття на кораблі червоного прапора, підтримка одеситів на березі, розправа над мирними жителями на сходах, гордий прохід революцій-

ного броненосця повз царську ескадру – всі ці кадри вражають своєю переконливістю та натхненним пафосом.

Символічні образи посилюють вплив на глядача: гігантська хвиля, що затопила берег; брезент, котрим накрили тіла матросів; пенсне лікаря, викинутого за борт, що повисло на реї; хрест священника, що застряг у палубі; траурні тумани в порту; прапор, вручну зафарбований в червоний колір; розмірені кроки карателів; розстріляна дитина та дитяча коляска, що котиться сходами; обличчя жінки, розрізане козацькою нагайкою; ритм машин корабля як биття величезного серця революції; високий ніс корабля, що насувається на глядача, ніби виривається з рамок екрану в історію. Все це стало класичним виразом революційного мистецтва, кіно соціалістичного реалізму [8].

Вибір фільму пояснюється не тільки тим, що повстання корабля має безпосереднє відношення до революційної Одеси 1905 року. Сам фільм і його сюжет корисні не стільки тим, що занурюють глядача в атмосферу того часу, навряд чи все було саме так. Насправді він відтворює ідеологічну атмосферу радянської доби 1920-х рр. і втілення ленінського заповіту про використання мистецтва кіно в пропаганді та агітації.

Увагу студентів ми спрямовуємо на сприйняття фільму як історичного джерела з подальшим обговоренням та обміном враженнями після перегляду. З часів перебудови почався перегляд радянських історичних міфів. Не оминув цей процес і «Потьомкіна». Взяти хоча б привід до початку повстання. Це та інші питання спонукають студентів до жвавого обговорення та роздумів.

Про Одесу знято багато художніх фільмів. Серед них, наприклад «Жажда», «Подвиг Одесью», «Поезд в далекий Август» (про оборону Одеси), «Повість о чекисте» (про часи окупації) та інші. Але вони, так само, як і попередній фільм, потребують підготовленості як викладача, так і аудиторії.

Наостанок зупинимось на низці прикладів поведінкових (етнографічних) джерел. Вони фіксують інформацію, що передає поведінку, дії, вчинки, обряди, звичаї, ритуали. Цей вид джерела може водночас бути матеріальним, а також словесним, письмовим, зображальним чи звуковим – тим він і цікавий.

Можна було б навести приклади української традиційної культури XIX ст., яка добре вивчена. Але хотілося знайти сучасне краєзнавче дослідження звичаїв і традицій українців Одещини. Таких праць дуже

мало. Серед них етнографічні експедиції етнографа Н.О. Петрової, яка вивчала дошлюбне спілкування української молоді Одещини у ХХ ст. Результати цих польових досліджень можна запропонувати студентам, щоб вони могли порівняти стару мудру традицію і сучасні стосунки молоді [9].

Дослідниця з'ясувала, що у ХХ ст. молодіжні громади існували повсюдно на Одещині. Вони мали неписаний статут та очолювались виборними особами. Це були неформальні об'єднання неодруженої молоді, які відігравали важливу роль в організації відповідального періоду в житті людини — підготовки до одруження. Дозвілья молоді регламентувалось морально-етичними нормами, звичаєвим правом, і головна його функція полягала у створенні атмосфери, що сприяла зближенню молодих людей, забезпечуючи при цьому збереження честі і гідності.

Обмежимося одним конкретним прикладом – дарування. Цей ритуал супроводжувався відповідною символікою: даруванням гілочки червоної калини – знаку симпатії парубка до дівчини, прийняття якої означало її згоду зустрічатися з ним на побаченнях; даруванням дівчині стрічки – підтвердження серйозності намірів парубка, дарування гілки калини, перев'язаної стрічкою – знак бажання парубка познайомитись з батьками дівчини.

Запропоноване етнографічне джерело виходить за рамки курсу історії України, хоч і стосується радянської доби та сучасної, і спонукає до позааудиторної виховної роботи, організації вечорниць або театральних дійств. До речі на кафедрі українознавства силами студентів Одеської деожавної академії будівництва та архітектури під керівництвом доцента Л.П. Латишевої створено етнографічний музей, де зібрано етнографічні матеріали (знаряддя праці, предмети побуту, посуд, одяг) з різних областей України, в тому числі Одещини.

Отже на прикладах різних видів краєзнавчих джерел різних періодів ми проілюстровали можливість їх широкого використання під час викладання курсу історії України в технічному вищому навчальному закладі. Часткове втілення цієї ідеї у викладанні на практиці підтвердило доцільність застосування місцевого матеріалу. Було виявлено деякі переваги: зацікавлення студентів, наближення до історичних джерел, можливість показати історію краю як частину історії України і навпаки, підвищення загальної культури студентів тощо.

Під час роботи над статтею додався ще один аргумент. На користь запропонованого прийому вказує специфіка викладання історичних

дисциплін у технічному вузі. Курс історії України надто малий, а знання про Україну надто великі. Вихід бачиться в заміні енциклопедичного підходу ситуативним, де в центрі ситуації конкретне джерело, що несе певну інформацію про неосяжне минуле.

Джерела та література

1. *Новицкий Е.Ю., Добролюбовский А.О., Бачинский А.Д.* Книга для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. – Одесса: Ред.-изд. отдел обл. упр. по печати, 1992. – 79с.

2. *Мисюк В.* Легенды Бессарабии. – Белгород-Днестровский: Типогр. Б.-Дн., 1993. – 106с.

3. <http://www.archaeology.odessa.ua/russian/news.html>

4. *Історія Одеси /колектив авторів. гол. ред. В.Н. Станко.* – Одеса: Друк, 2002. – 560с.

5. *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – Одеса: МП «Гермес», 1994. – 124с.

6. *Водотика С.Г., Хмарський В.М.* «Запорожець за Дунаєм» очима історика // Старожитності Причорномор'я. – Одеса: Друкарня Одес. упр. з друку, 1995. – С.76-86.

7. *Бачинський А.Д., Бачинська О.А.* Козацтво на півдні України (1775–1869). – Одеса: Маяк, 1995. – 56 с.; *Бачинська О.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 232 с.

8. *Кривохатская О.* Фильм Сергея Эйзенштейна «Броненосец “Потемкин”» и реальные события в Одессе в июне 1905 г. // Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею. – 2008. – Вип. 2. – <http://www.history.odessa.ua>

9. *Петрова Н.О.* Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 4. – Одеса, 1997. – С. 37-41.

10. Традиційна система спілкування та звичасво-обрядові норми підготовки молоді до шлюбу (за матеріалами українського населення Одещини) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Зб. наук. робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса: АстроПринт, 2000. – С.145-154.

11. Морально-етичні норми в дошлюбному спілкуванні українців Одещини (кінець XIX – 80-ті рр. XX ст.) // Записки історичного факультету. Випуск 15. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 106-109.

12. З досвіду роботи студентів у справі збереження української традиційної культури на Одещині // Етнічна історія народів Європи. Зб. Наук. праць. – Вип.23 – К.: УНІСЕРВ, 2007. – С. 51-55.

Світлана Кучеренко (*Одеса, Україна*) **Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України в технічному вищому навчальному закладі м. Одеси**

У статті розглянуто можливості використання краєзнавчих джерел в курсі історії України з метою популяризації та зацікавленого засвоєння історичного матеріалу студентською аудиторією, а також для піднесення рівня культури студентів та виховання поваги до історії батьківщини.

Ключові слова: краєзнавчі джерела, викладання історичних дисциплін, популяризація

Светлана Кучеренко (*Одесса, Украина*) **Использование краеведческих источников в преподавании истории Украины в техническом вузе г. Одессы**

В статье рассматривается возможность использования краеведческих источников в курсе истории Украины с целью популяризации и заинтересованного усвоения исторического материала студенческой аудиторией, а также для повышения уровня культуры студентов и воспитания уважения к истории родины.

Ключевые слова: краеведческие источники, преподавание исторических дисциплин, популяризация

Svitlana Kucherenko (*Odessa, Ukraine*) **Sources of local history in teaching of history of Ukraine in Odessa technical university**

The possibility of use of local lore sources to study history of Ukraine with the purpose of popularization and the interested learning of a historical material in the students audience, also for increase of a level of the culture and education of respect for history of the native land is considered in this article.

Key words: sources of local history, teaching history courses, promotion